

Keserű Bálint

SEBASTIAN FRANCK ÉS A „PLATONISTA-HERMETIKUS KERESZTÉNYSÉG”

Hogyan alakult a hermetikus hagyomány sorsa a reformációt megélt Európában? Mikortól fogva vált a megszilárduló új egyházakban külön szabályokkal tiltott fő veszedelemmé a *Platonisch-Hermetisches Christentum*?¹ A kérdésekre válaszul kínálkozott, hogy az újabban ilyen szempontból sokat emlegetett Paracelsus mellett a reformáció valamely áramlatában részt vevő vagy részt vett gondolkodó eszmei útkeresését vegyük szemügyre. Az így szóba jöhetőek közül nem hiányozhatott Sebastian Franck...

A reformációt követő eszmei forrongás egyik legkülönösebb alakjának a munkásságából indulunk ki tehát. Az 1499–1542 közt élt Donauwörth-i történétíró, publicista és könyvkiadó nem volt igazán eredeti gondolkodó, nem volt a reformáció fő vagy mellékáramlatai közül egyiknek sem harcosa vagy hangos szószólója (állhatatos híve sem). Szelíden és állhatatosan lázadt a római és az összes új, protestáns egyház meg az anabaptista és más rajongó szekták kényszer-szervezettsége, tulajdonképpen – elszánt szkeptikusként – minden intézményi vagy eszmei-gondolati kizárólagosság ellen. Így természetesen csak elszigetelődni lehet. Magányos is maradt; viszont szorgalmas kompilátorként és mint frappáns kommentárok paradoxonokat kedvelő írója nem kis olvasótáborral tudott kontaktust teremteni, fönttartani. Nagy műveltségű és sokoldalúan, naprakészen tájékozott humanista volt. Biztosan vágyott irodalmi sikerre, s mint könyvkiadó üzletire is; tájékozódásának változásait őszinte, személyes reménykedések és kiábrándulások vezérelték, de „közbeszólhatott” olykor a piaci kereslet ide-odafordulása is. Egy

¹ Ezzel a címmel adta ki Ehregott Daniel Colberg kitűnő összefoglalását 1690-ben a még ekkor is leküzdendőnek tartott „vegyészek” ellen, akik a pogány filozófia platóni változatát a tiszta keresztény tanítással keverve újra s újra fanatikus teológiát hoznak létre; bűnük tehát (Colberg előszava szerint) „die schändliche Vermengung der philosophischen Lehren und des Worts Gottes”, és rosszabbak, ártalmasabbak még az Arisztotelész-követő, racionalista gáncsoskodóknál is. A Colberg-könyv lexikális gazdagságát magyar példa is bizonyítja: innen figyeltünk föl német spiritualista szerző magyarra fordításának kezdeményezésére és előkészítésére: Bálint KESERŰ, *Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der Rettung Augustin Fuhrmanns* = „wer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich”. *Festschrift für Andráš Vizkelety zum 70. Geburtstag*, hg. L. JÓNÁCSIK, M. NAGY et al., Piliscsaba-Budapest, 2001, 271–280.

ilyen változásra kívánom fölhívni a figyelmet, olyasmire, ami – szerintem, jelentőségéhez képest – kissé elsikkad a szakirodalomban s a pályaképekben.²

Érdemes eltekintenünk az 1528–1534 közt kiadott munkák megbeszélésétől.³ A későbbiekről se sokoldalú bemutatást és elemzést adunk, hanem szinte csak felsoroljuk a hermetikus-spirituális érdeklődés néhány esetét

1. A történetíró Franck korai nagyvonalú áttekintéseiben is van utalás a kereszténységen kívüli világ elfogadására, sőt egyenrangúságára. Így azt olvashatjuk: „meg kell gondolni, hogy hatalmas a világ és Isten műve tölti be, aki azt nem gyűlölheti; így egy török, egy pogány éppen úgy Isten képére van teremtve és Isten műve ő maga is, mint egy német, mert mindnyájuk képét a pártatlan Isten öntötte formába s törvényét, akaratát, szavát egyformán szívükbe írta.”⁴

2. Korábbi gyűjteményekben is, de különösen az 1538-39-ben Augsburgban megjelent *Guldin Arch* és *Verbütschiert Buch* lapjain olvashatunk félreérthetetlenül bibliai és patrisztikai helyekkel párhuzamba vagy szembe állított „ösi” vallási szövegeket, a szerző-kiadó egyértelmű glosszáival: „Ez a régi, megvilágosodott király és főpap, az egyiptomiak csodája, Ábrahám idején élte virágkorát, az egyiptomiaknál neve Teut [Tot] volt, a görögöknél Trismegisztosz, vagyis háromszorosan a legnagyobb.”⁵ A szerző saját közbeiktatott spekulációi, beszúrásai vagy margójegyzetei semmiféle rendszerbe nem állíthatók, némelyikük elég távoli asszociációnak vagy éppen játékos gondolattársításnak tekinthető.

3. Az órigenészi Biblia-kezelés dicsérete és például választása esetében is az vezeti Franck gondolatait és tollát, hogy a betű szerinti magyarázat nemcsak zagyva következtetésekhez vezet, hanem a konfessziók sokaságának és a ször-

² Francknak a 20. században igen jó sajtója volt: a tobzódó türelmetlenség ellen nem kevesen hivatkoztak – írók, művészek, filozófusok – a donauwörthi példájára; a publicisztika s a tudományos igényű méltatás határán kiváló írásokat használhatunk róla Peuckertől, Koyrétől és másoktól; a filozófia ill. a teológia legjobb történész szakértői, mint Horst Weigelt, Gertraud Zaepernick, Siegfried Wollgast, André Séguenny kritikusan, fantáziadús hipotéziseket se mellőzve elemezték munkásságát; végül: az európai toleranciátörténet földolgozásai, antológiái nem nélkülözhetik Franck sorsfordulatainak, vallomásainak, programnyilatkozatainak megidézését.

³ Annál is inkább, mert a két legnépszerűbb korai kiadvány, a *Trunkenheit* (1528) és a *Paradoxa* (1534) esetében a magyar nyelvű visszhang és méltatás se hiányzik. Előbbit, Heltai Gáspár híres átdolgozása, a *Részegségnek...* okán nem hagyhatják figyelmen kívül a magyar reformáció-történetek (Utasi Csillának a 16. századi magyar prózáról készülő doktori disszertációja úgy foglalkozik ezzel a párbeszéddel, hogy Franck egyéb írásairól is referál; egyik dolgozatát lásd: <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/hir/utasi.htm>). Utóbbiról részletek remek magyarításai kíséretében ad képet Örvös Péter, *Három psalmus a „Paradoxa” fényében*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, T. XVIII, Szeged, 1981, 37–42.

⁴ „Musst... gedenken, dass die Welt weit und schier undendlich mit eitel Gottes Werk, die er nit hassen kann, besetzt, und dass ein Turk, Heyd etc. ebensowohl zu dem Bildniss Gottes erschaffen und ein Werk Gottes ist, als ein Teutscher, denn allen der unpateiisch Gott sein Bild eingossen uns sein Gesetz, Willen, Wort in ihr Hertz geschrieben hat.” – így idézi SEGESVÁRY Viktor, *L’Islam et la Réforme*, La Haye, 2005, 167.

⁵ „Dieser alt erleucht Künig un(d) Priester / ein wunder der Egyptier hat pluet zur zeit Abraham / ist von den Egyptern teut / von Griech(en) Trismegistus/ ter maximus/ das ist dreymal des aller gröst genannt.”

szálhasogató teológiai disputációknak is fő oka, sőt az írástudók szűk szektája privilégiumává teszi az Írást. Franck eszménye ezért az allegorikus–tipologikus értelmezés. Az Ótestamentum esetében különösen fontos a „lélek általi, krisztusi értelmű” exegézis, aminek mesterét Franck a Mózes-magyarázó Órigenészben látja, aki *per allegoriam im Geist* interpretált, s akinek nincs Németországban folytatója, még kevésbé olyan, aki az órigenészi módszerrel olvassa az egész Szentírást. Az utóbbi panasszal Horst Weigelt szerint Franck Lutherre céloz (a reformátor alkalmatlanságára),⁶ a biztos ítéletű Friedrich Niewöhner úgy véli, önmagára.⁷ Merész hipotézis ez utóbbi, de a szokatlanul prófétaí hevületű Franck-szöveg megengedi azt az olvasatot, hogy a kis traktátus szerzője új Órigenészre várva önmagára gondol. – A hipotézisektől függetlenül van köze ennek a várakozásnak a platonista-hermetikus hagyományhoz. Ezt a címünkben is megidézett Colberg bizonyítja; szerinte az órigenészi allegorikus módszer pogány filozófiai anyagot csempész a keresztény szent szöveg kezelésébe, jellegzetesen platonista eljárást követ, végképpen aláaknázza a *sola scriptura* elvet.⁸

4. Igen jelentős tette Sebastian Francknak, hogy újranyomtatta a vatikáni könyvtáros, Agostino Steuco *Philosophia perennis*ét.⁹ A *prisca theologia* párjaként Leibnizig és tovább nagy karriert befutott „örökkévaló filozófia”-fogalomnak névadója lett könyvével Steuco (bár tételeiből a legfontosabbakat már száz évvel korábbi Ficino-traktátusokban olvashatta.) Tárgyalásmódja határozottan filozófiai, antik és középkori auktorok beható ismeretére vall. Apologetikus olvasata is volt viszont az örökkévaló Isten kinyilatkoztatásai egységéről szóló fejtegetéseknek.¹⁰

5. Az eddigiek a hermetizmusnak való elkötelezettséget alig, a *Corpus Hermeticum* szövegeinek tüzetes ismeretét egyáltalán nem bizonyítják.

A Hermész Trismegistosz kinyilatkoztatásait tartalmazó szövegegyüttesről sokáig úgy tudták, hogy az Ószövetség korát is megelőző időből származik, és maradéktalanul őrzi az egyiptomi vallás és filozófia ősi törvényeit, gondolatait. Így hitték azok a kevesek, akik arab közvetítéssel már a 12. századtól hozzájutottak, majd így a reneszánsz olasz jelesei is, akik közül a firenzei Ficino a frissen megszerzett hermetikus iratok jórészét görögből latinra fordította 1463-ban, ami azóta szent dátum a Nyugat

⁶ Horst WEIGELT, *Sebastian Franck und die lutherische Reformation*, Gütersloh, 1972, 53–55.

⁷ Friedrich NIEWÖHNER, *Warum übersetzte Sebastian Franck Moses Ben Jacob aus Coucy? = Sebastian Franck (1499–1542)*, hg. Jan-Dirk MÜLLER, Wiesbaden, 1991 (Wolfenbütteler Forschungen, 56), 291.

⁸ Siccó LEHMANN-BRAUNS, *Weisheit in der Weltgeschichte*, Tübingen, 2004 (Frühe Neuzeit, 99), 140–144, és az Allegorese als Instrument des Platonismus c. fejezet (181–186).

⁹ Agostino STEUCO (Steuchus Eugubinus), *De perenni philosophia libri X. Idem de Eugubii urbis suae nomine*, Basileae, 1542. Nicolaus Bryling, Sebastianus Francken. 4°. A címet könyvtárrekonstrukció alapján adjuk: *András Dudith's library*, ed. József JANKOVICS, István MONOK, Szeged, 1993, nr. 283. (VD 16 S 8934).

¹⁰ Többben egy Trident előtti ellenreformáció alapművének tekintik; annyiban nem alaptalanul, hogy konszenzust próbál teremteni bölcséleti iskolák (pl. az akadémiai arisztotelizmus és a reneszánsz platonizmus) közt, s ezen túl minden volt és létező hitvallást is kibékítene – a káros, leküzdendő lutheri és kálvini tanítás azonban kivétel.

szellemtörténetében. Nem örült se a pápai egyház, se a reformáció vezérkara a föltámadt Hermész-kultusznak, amiben egy alternatív nem-keresztény kinyilatkoztatás veszedelmét látták a firenzei platonisták ismételt keresztényre hangolásai dacára. Ezért is jutott el késve a pogánynak minősített Gedankengut távolabbra: így az Alpoktól északra és 'mélyebbre': a csak anyanyelven olvasókhöz. Mindkét tekintetben úttörő volt Sebastian Franck tette, hogy a *Corpus* két fő könyvét németre fordította. (Nem tartozik tárgyunkhoz, de érdemes emlékeztetni arra, hogy Isaac Casaubon 1614-ben filológiai bravúrral arra a megállapításra jutott, hogy semmiképpen nem a keresztény időszámítás előtti ősi időből származik a *Corpus Hermeticum*. A szövegek keletkezését azóta a Kr. u. 2.-3. századra teszik, máig sokan vélik azonban úgy, hogy a datálás nem ingatja meg az iratok hitelét, valamilyen 'igazságértékét', mert vannak autentikus – az ősi gondolatvilágot tükröző – részek az egységesnek semmiképpen nem tekinthető iratcsaládban.)

Sok eltérő vonást mutattak már ki Sebastian Franck munkásságában, mondhatni sokféle arcát ismerjük, de 1542-ben, nem sokkal halála előtt Bázelen – valószínűleg kiadásra – készült fordítás-kéziratokra nem vagy alig fordult figyelem a róla szóló földolgozásokban.

Augsburgban őrzött kódexről van szó, ahol egymást követi a hermetikus korpusz két fő darabjának, az *Asclepius*nak s a *Pimander*nek (majd Epiktétosz *Kézikönyvecskéjének*)¹¹ német fordítása. Kapcsolódnak ezekhez Franck summázatai, majd a választás indoklására is vállalkozó ajánló levele. A bibliaival egyenértékű alternatív kinyilatkoztatás, ősi vallás fölfedezését jelenti számára a hermetikus szöveg, ami ilyen nyilatkozatra indítja: „A régiek észnek és természetnek nevezték, amit mi Istennek, Isten igéjének, fényének, életének és a bennünk lévő Krisztusnak nevezünk.”¹² Ezt a szemléletet előlegezi már a két hermetikus könyv együttes, hosszas címe is:

Ábrahám idején, a Biblia előtt élt Mercurius Trismegistus, és a természetből, mindenféle könyvek nélkül, különleges kinyilatkoztatás, megvilágosítás, szellem, kegyelem és a hatalmas, egyetlen Isten beszéde által – nem másként, amiképpen Jób is a pogányok közt, Mózes előtt – oly magas dolgokat írt Istenről, Isten igéjéről, akarataról, erejéről, hatalmáról, bölcsességéről, jóságáról: ASCLEPIUS ÉS PIMANDERUS most a tiszteletre méltó S. K. számára németre fordítottat.

Mercurii Trismegysti, wellicher zur zeitt Abrahe, vor der Bibel gelebt vnd aus der natur, on alle Büecher, aus sonnderer offenbarung, erleuchtung, Geist, Gnad, unnd ein sprechhen des grossen einigen Gotts, nit anderst, dann wie auch iob, vnnder den Heiden vor Mosi, so hoch ding von Gott, von Gottes wort, willen, krafft, gwalt, macht, weißheit vnnd güette, geschribenn hatt: Asclepius und Pimanderus, ietz erst an den Ernhafftten vnnd wolgeachten S. K. verdeuscht.

¹¹ A sztoikus morálfilozófia remekének Franck-értékelése és -átültetése külön elemzést érdemel.

¹² „...Die Alten aber haben vernunft und natur genent, das wir Gott, Gotts wort, liecht, leben und Christum in uns nennen.” A kódex 65r–72v. lapjain található ajánlásból idézi Gilly: *Marsilio Ficino e il ritorno di Ermete Trismegisto*, a cura di Sebastiano GENTILE, Carlos GILLY, Firenze, 2000, 289.

kézirat jelentőségét a hermetizmus-történettel foglalkozók fölismerték,¹⁴ csak a fordításszövegek részletes elemzése, kiadása késik.)

Franck úttörő szerepét ebben a „földrajzi-kultúraközi translációban”, olasz humanista ill. reformkatolikus körök és a német – közvetve az európai – protestáns világ közötti közvetítésben nem kérdőjelezi meg, hogy a hermetikus iratokból oly sok mindent magáévá tevő Paracelsus éppen ekkor, 1541-ben fejezi be pályáját, életét. Azért nem, mert a hohenheimi világotatózó, de grafomániáját magányosan kiélő orvos nem volt életében az általa ki- vagy továbbgondolt eszmék szócsove: filozófiai-teológiai írásai csak fél évszázaddal halála után kezdtek megjelenni, még később visszhangra találni (többségüket csak a közelmúltban adták ki, egy részüket máig se). Sebastian Franck viszont kevésbé eredeti gondolkodó, de tevékeny és eredményes publikáló és különösen az utolsó bázeli években sikeres könyvkiadó volt. Ez azért fontos, mert föltételezhető ugyan, hogy „a reformáció művében” s a kor szinte minden gondolatkísérletében mélységesen csalódott tudós publicista élete végén kapaszkodót keresett és vigaszt talált (a sztoa mellett) az utópikus reményekkel is kecsegtető hermetikus hagyományban; a személyes motívum mellett azonban szinte biztosan szerepet játszott az is, hogy a német nyelvterület mint könyvpiac kollektív érdeklődést jelzett a tárgyról szóló anyanyelvű munkák iránt.¹⁵

2006 tavaszán a budapesti reneszánsz és barokk kutatócsoport ülésén „a nem-reneszánsz hermetikus irodalomról” tartottam előadást. Klaniczay Tibor három és fél évtizede készült kutatási beszámolóját fölidézve azoknak az új kutatásoknak a nyomán kívántam elindulni, amelyek meggyőzően, igen nagy anyag fölsorakoztatásával bizonyítják, hogy – jórészt Paracelsus sokáig ismeretlen munkái, vallásifilozófiai töredék-gondolatai fölfedezése nyomán – a 16. század derekán német nyelvterületen, majd Hollandiában, Skandináviában kibontakozott a hermetizmusnak egy második, kora újkori hulláma. Ezt az utóbbi megállapítást csak megerősítik a Sebastian Franck késői munkásságáról újabban tudhatók. Említett előadásom címét és több tézisét azonban korrigálni kell vagy el kell vetni: a „második hullám” ezer szállal kapcsolódott a reneszánsz humanizmushoz. Paracelsus talán kevésbé, de – mások mellett – Franck is Ficino, Pico eszményeit követve lett és maradt független szellem; Steuco-kiadása csak egy példa az olasz aktualitásokra való odafigyelésre; és hűséggel szerkesztette, adta ki az északi humanizmus mesterét, merített műveiből azután is, hogy Erasmus keményen megtámadta.

¹⁴ Erre jellemző, hogy holland kutatók kiállítási katalógusába iktatott „hermetikus kronológia” a reneszánsz fejlemények után így iktatja be a hermetikus hagyomány újkorát: „Modern Period: 1542 Shortly before his death, Sebastian Franck translated the Asclepius and Pimander into German.” *Ways of Hermes*, Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, 2002, 27.

¹⁵ A közvetlen anyagi érdekelttség lehetőségét se szabad kizárni, hiszen a fönmaradt három fordítást Franck kezdőbetűvel föltüntetett honfitársának (megrendelőjének?) a Donauwörth-i S. K.-nak ajánlja.

Bálint Keserü

SEBASTIAN FRANCK UND DAS „PLATONISCH-HERMETISCHE CHRISTENTUM“

Im Beitrag wurden jene Momente des Spätwerks von Sebastian Franck hervorgehoben, die seine Monographien nicht oder kaum würdigen. Diese sind die bereits 1538–1539 in mehreren Kapiteln im *Gulden Arch* und dem *Verbütschert Buch* vorhandenen Berufungen auf heidnische Autoren als Verkünder der göttlichen Wahrheit; die Idee die Bibelauslegung nach Origenes auf den ganzen Text auszubreiten; die Neuauflage der *Philosophia perennis* von Agostino Steuco; vor allem aber die 1542 in den letzten Wochen seines Lebens in Basel ins Deutsche übersetzten zwei Bücher des *Corpus Hermeticum*. (Die Titelbeschreibung des heute in Augsburg aufbewahrten Manuskripts geht auf die Ausgabe von Carlos Gilly zurück: *Cimelia Rhodostaurica*, Amsterdam, 1995².) Vom Gesichtspunkt der Geschichte des Hermetismus und der Möglichkeiten der alternativen Offenbarungen aus ist Francks aktives Interesse am Platonisch-Hermetischen Christentum (um bei Claubergs Titel zu bleiben) von besonderer Bedeutung, weil diese Stimme, dieser Kult nördlich der Alpen nach seinem Triumphszug in Italien – so scheint es heute – erst dadurch eine breitere Öffentlichkeit erreicht.